

Susanne Alm, Olof Bäckman, Anna Gavanoas
och Johanna Kumlin

Utsatthetens olika ansikten

Begreppsöversikt och analys

Susanne Alm, Olof Bäckman, Anna Gavanoas
och Johanna Kumlin

Utsatthetens olika ansikten

– begreppsöversikt och analys

*Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier, 2010:13
Working Paper/Institute for Futures Studies, 2010:13*

Stockholm 2010

Susanne Alm, fil.dr i sociologi, Olof Bäckman docent i sociologi, Anna Gavanoas, docent i genusvetenskap, Johanna Kumlin, fil.dr i sociologi.

Samtliga är forskare vid Institutet för Framtidsstudier och kan kontaktas på e-postadress: förnamn.efternamn@framtidssstudier.se

Abstract

This paper has two purposes: the first is to give an introduction to and an analysis of the most important concepts for describing social disadvantage in contemporary Sweden – poverty, social exclusion and the concept “utanförskap”. The latter is difficult to give a proper English translation. The closest may be “alienation”, but in a more general sense than the Marxist one. Besides the fact that all these concepts have been used and are being used within academia, they have also been the subject of political struggle. Both of these arenas are treated in the paper. The second purpose is to discuss these concepts in relation to the research project “Causes and consequences of social alienation” at the Institute for Futures Studies. Despite the name of the project we argue that the well established concept of “Social exclusion” is better suited to be used as an analytical tool within the project. While the concept of utanförskap/alienation in contemporary Swedish political debate lacks a proper theoretical definition, it has in the academic sphere first and foremost been used in a social psychological sense, rather than in analyses of external observable factors such as unemployment and economic disadvantage. It is the latter type of analyses that are the focus of the research project.

Sammanfattning

Denna rapport har två huvudsakliga syften: För det första ges en introduktion till och en jämförande analys av de idag mest tongivande begreppen för beskrivning av samhällelig utsatthet – fattigdom, social exkludering och utanförskap. Förutom att alla begreppen använts och används i akademiska sammanhang, har de alla också varit föremål för politiska stridigheter, och här behandlas båda arenorna. Artikelns andra syfte är att diskutera de olika begreppen i relation till programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser”, som bedrivs vid Institutet för Framtidsstudier. Här argumenteras för att begreppet social exkludering, programprojektets namns till trots, är det mest fruktbara analysredskapet för arbetet inom programprojektet. Medan utanförskapsbegreppet i dagens politiska diskussion saknar enhetlig teoretisk definition, har det akademiskt företräddesvis använts i socialpsykologiska angreppssätt, snarare än i studier av yttre observerbara indikatorer såsom arbetslöshet och ekonomisk knapphet. Det är också den senare typen av studier som står i fokus för programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser”.

UTSATTHETENS OLIKA ANSIKTEN – BEGREPPSÖVERSIKT OCH ANALYS

Susanne Alm, Olof Bäckman, Anna Gavanoas och Johanna Kumlin

Studier om samhällets sociala skiktningar och om utsatta grupper har en lång tradition inom socialvetenskaperna. Men begreppen för att beskriva och analysera utsattheten varierar, och det råder inte heller enighet om hur vart och ett av dem bäst skall förstås. Enligt Rädda Barnen (2007) finns det cirka en kvarts miljon fattiga barn i Sverige. Samtidigt ställs då och då frågan om det är rimligt att alls tala om fattigdom i vårt land idag.¹ De senaste åren har utanförskap varit ett gångbart begrepp i samhällsdebatten och enligt Moderaterna befinner sig runt en miljon svenskar vid en given tidpunkt de senaste åren i utanförskap.² Folkpartiet å sin sida menar att ungefär en halv miljon människor i Sverige lever i s.k. ”utanförskapsområden” (Utanförskapets karta 2008). Inom EU talar man som regel om *social exclusion* för att beskriva andelen utsatta i de olika medlemsländerna, ett begrepp som bryts ned i flera olika dimensioner (EU-kommissionen 2010). Begreppet direktöversätts ibland till social exkludering eller utestängning på svenska, andra gånger till utanförskap, utsatthet eller kanske fattigdom.

Denna artikel har två huvudsakliga syften: Det första är att ge en introduktion till och en jämförande analys av de viktigaste och idag mest tongivande begreppen för beskrivning av samhällelig utsatthet: fattigdom, social exkludering och utanförskap.³ Förutom att alla begreppen använts och används i akademiska sammanhang, har de alla också varit föremål för politiska stridigheter, och här ska vi, åtminstone i någon mån, behandla båda dessa arenor. Artikelns andra syfte är att diskutera de olika begreppen i relation till programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser”, som bedrivs vid Institutet för Framtidsstudier. Här kommer vi att argumentera för att begreppet social exkludering, programprojektets namns till trots, är det mest fruktbara analysredskapet för arbetet inom programprojektet.

I de avsnitt som följer diskuteras kortfattat i tur och ordning fattigdom, social exkludering och utanförskap, varpå ett jämförande analysavsnitt av skillnader och likheter mellan begreppen följer. Därefter diskuteras i korta ordalag programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser” i relation till de olika begreppen.

¹ Se t.ex. *Framtider*, nr 1 2010.

² Se t.ex. *Riksdag & Departement*, 16/4 2009.

³ Marginalisering är ett mindre framträdande begrepp och behandlas här endast flyktigt.

FATTIGDOM

Som samhällsvetenskapligt begrepp har fattigdom över två hundra år på nacken. (Fenomenet är givetvis betydligt äldre än så.) Även om fattigdom var det normala tillståndet bland människor innan dess så var det i och med den industriella revolutionen som de första samhällsvetenskapliga fattigdomsstudierna genomfördes, och som uppmärksammade fattigdom som socialt problem.

Trots begreppets långa historia finns än idag ingen konsensus kring hur det ska definieras. Den stora skiljelinjen då som nu handlar om huruvida fattigdom ska ses som något absolut eller som något relativt, dvs. som exempelvis ett existensminimum eller som exempelvis inkomster under någon viss andel av medelinkomsten i ett land. Frågan om absolut eller relativ handlar i grunden om vad vi menar med fattigdom och den har också betydelse för vilka åtgärder för att bekämpa fattigdom som vi bedömer som lämpliga.

Den som oftast brukar framhållas som den absoluta fattigdomssynens främste förfäktare är engelsmannen Seebohm Rowntree. Denne genomförde i början av 1900-talet en studie av fattigdomen i York. "Poverty: A Study of Town Life" är fattigdomsforskningens kanske största klassiker. Studien innefattade intervjuer med samtliga arbetarklassfamiljer i York vilket innebar att knappt 50 000 personer intervjuades. Som fattiga definierades de med inkomster som inte räckte till "utgifter nödvändiga enbart för att upprätthålla den fysiska hälsan" (Rowntree 1902, citerad i Halleröd 1991:38). På basis av den tidens kunskap om nödvändigt näringsintag skapades en fattigdomsgräns där även andra livsnödvändigheter som t.ex. kläder och boende ingick, dvs. ett sorts existensminimum. Gränsen var mycket lågt satt eftersom Rowntree ville undvika risken att hans undersökning skulle avfärdas med argumentet att fattigdomsgränsen var alltför generös. Denna typ av fattigdom kallade han *primär fattigdom*. Parallellt arbetade Rowntree också med vad han kallade *sekundär fattigdom*, vilken skattades genom direkt observation. Hushåll där det uppenbarligen rådde nöd oavsett vad man spenderat sina pengar på klassades som sekundärt fattiga. Det innebar att familjer vars livsstil avvek från den allmänna inom arbetarklassen föll inom denna kategori.

Rowntree visade att en stor andel av arbetarklassen levde i någon av dessa typer av fattigdom, men han fann också att fattigdomsriskerna var större vid olika livsfaser: under barndomen, när man själv hade barn att försörja och under ålderdomen. Däremellan fanns perioder med ett större välstånd. Denna process benämnde han *fattigdomscykeln*, vilket är ett begrepp som fortfarande används flitigt inom fattigdomsforskningen.

Rowntree följde upp sin York-studie två gånger. Vid den första uppföljningen på 1930-talet studerades återigen primär fattigdom. Begreppet sekundär fattigdom övergavs och istället användes dels en högre absolut fattigdomsgräns, dels ett mått där hänsyn togs till den allmänna livsstilen, dvs. ett relativt mått.

Den sista uppföljningen, på 1950-talet, höll inte alls samma kvalitet som de första två undersökningarna och där användes endast absoluta mått på fattigdom. Men i de två första var alltså relativa mått på fattigdom ett viktigt inslag. Rowntree hade uppenbarligen ett intresse av att inkludera relativa mått och han insåg att sådana operationaliseringar var viktiga för att förstå fattigdom som fenomen och för att begreppet med tiden inte skulle förlora sin relevans. Halleröd (1991) menar därför att kritiken av Rowntree som blind för fattigdomens relativa sida är en misstolkning.

Absoluta fattigdomsmått kom dock länge att dominera fattigdomsforskningen, vilket fick en del absurda konsekvenser, bl.a. utropade man i 1950-talets England att fattigdomen i princip var utrotad trots att det var uppenbart för de flesta att så inte var fallet (Sen 1983). Kritikerna hävdade att idén om absoluta behov är meningslös. Livets nödtröft är inte något statiskt utan förändrar sig i takt med att levnadsförhållandena i samhället i övrigt förändras. Därför menade man att fattigdomsmått bör vara relativa. Med ett relativt mått är det individens resurser i förhållande till andras som avgör om denne klassificeras som fattig eller inte hävdade bl.a. den kanske främste kritikern mot absoluta fattigdomsmått Peter Townsend (t.ex. 1979).

Townsend menade att fattigdom endast kan förstås i termer av relativ deprivation: individer eller hushåll är fattiga när deras resurser är så pass begränsade att de därmed utestängs från det allmänna livsmönstret (ibid.). Deprivation kan vara både materiell och social, men det räcker inte att avvika från det allmänna livsmönstret på bara någon enstaka punkt, det gör de flesta människor på ett eller annat sätt, utan det är när deprivationen uppträder på flera olika områden samtidigt som vi kan tala om fattigdom. Townsend använder begreppet multipel deprivation för att beskriva detta (ibid., se också Halleröd t.ex. 1991).

Det är uppenbart att fattigdom som (relativ) multipel deprivation har mycket stora likheter med begreppet social utestängning som diskuteras i nästa avsnitt. Även detta är ju ett flerdimensionellt begrepp som handlar om att inte kunna delta i normala samhällsaktiviteter. Amartya Sen menar

dock att till skillnad från social utestängning som per definition är relativt så finns det i fattigdomsbegreppet trots allt en icke reducerbar absolut kärna (Sen 1983: 159). Även ett strikt relativt synsätt på fattigdom kan nämligen också leda till absurditeter. Om det t.ex. råder svält i ett land så måste det avspegla sig i ett fattigdomsmått, menar Sen. Rent teoretiskt skulle ett helt relativt mått inte återspegla detta om alla i landet led av svält och därmed representerade den allmänna livsstilen. Samtidigt är det ju så att när vi studerar fattigdom i den rika världen är detta ett orealistiskt scenario.

Man brukar hävda att redan Adam Smith i ”The Wealth of Nations” intog ett relativt synsätt på fattigdom när han definierade frånvaro av fattigdom som möjligheten att utan att skämmas kunna röra sig bland folk. I 1700-talets Skottland där Smith levde krävde denna värdighet att man hade ett par skinnstövlar. Beroende på socialt sammanhang så kommer givetvis de resurser som krävs för detta att variera i relation till den konsumtion som kan sägas vara normal. Sen (t.ex. 1992) tar fasta på dessa idéer i sin diskussion av resurser, funktioner och förmågor (capabilities), vilket i sin tur är ett sätt att försöka överbrygga motsättningen mellan absolut och relativ fattigdom. Resurser avser de materiella förutsättningar som krävs för att uppnå välbefinnande. Men det räcker inte enbart resurser, man måste också ha förmågan att kunna tillgodogöra sig dessa resurser. Det man sedan uppnår med hjälp av sina resurser och sin förmåga utgör vad Sen kallar funktion. I exemplet från Adam Smith är möjligheten att utan skam kunna röra sig i samhället en funktion och den funktionen är absolut till sin karaktär. De resurser som krävs för att slippa utstå skam varierar dock över tid och rum och är därmed relativa till den allmänna livsstilen. Därmed bör exempelvis fattigdomsgränser i inkomstfördelningen vara relativa (Bäckman 2002).

Centralt för Sen är också individernas möjligheter till medvetna val, vilket innebär att en person som besitter de resurser och de förmågor som krävs för att uppnå ett visst mått av välbefinnande, men som ändå väljer att avstå, inte ska betraktas som fattig. Detta krav på operationaliseringen bidrar starkt till att göra det mycket svårt att tillämpa Sens angreppssätt fullt ut i det praktiska forskningsarbetet, vilket påpekas av bl.a. Halleröd (1991). Förutom alla andra svårigheter som t.ex. att bestämma en lämplig fattigdomsgräns ska man också avgöra om en individ har valt att leva på ett visst sätt eller om detta är ett påtvingat tillstånd.

Även om det i praktiken är omöjligt att operationalisera Sens fattigdomsdefinition så innehåller hans teori viktiga tankar om relationen mellan absolut och relativ fattigdom och om inte annat så

understryker åtminstone hans tankar vikten av att inte alltid förlita sig på en och samma typ av mått, eftersom både absoluta och relativa mått har en potential att leda till absurditeter.

Även om diskussioner om fattigdom som avvikelse från det allmänna livsstilen eller skamkänslor är viktiga för förståelsen för fattigdom som fenomen, så är det ändå så att den allmänna uppfattningen om vad fattigdom är handlar om brist på pengar eller möjligen andra materiella resurser. Mack och Lansley (1985) menar exempelvis i sin inflytelserika bok "Poor Britain" att fenomen som arbetslöshet, ohälsa, bristande sociala relationer etc. inte själva är att betrakta som fattigdom utan som orsaker till eller konsekvenser av fattigdom. För dem är fattigdom istället konsumtionsbrist. Det är också i den fåran som fattigdomsforskning oftast drivs, och där fattigdom operationaliseras som någon sorts brist på konsumtion eller konsumtionsutrymme, antingen indirekt baserat på hushållsinkomster (se t.ex. Jäntti och Danziger 2000) eller direkt som faktisk konsumtion eller kontantbrist (se t.ex. Halleröd m.fl. 2006).

I studier där man vill undersöka skillnader mellan länder används med få undantag någon form av relativ fattigdomsgräns som t.ex. den som används inom EU där de som lever i hushåll med inkomster under 60 procent av medianinkomsten i respektive land betraktas som fattiga. Här har databasen "Luxembourg Income Study" (LIS) betytt mycket för att underlätta den typen av länderjämförelser, eftersom man där har gjort jämförbara inkomst- och hushållsuppgifter tillgängliga för ett stort antal länder över tid. De som använder EU:s fattigdomsindikator och liknande indikatorer är i allmänhet väl medvetna om att det här är trubbiga indikatorer på ett betydligt mer svårfångat begrepp. EU har också valt att kalla andelen i ett land som lever under 60 procent av medianinkomsten för "at-risk-for-poverty-rate", för att betona detta.

Det görs också ambitiösa försök att mäta relativ fattigdom mer direkt via intervjuer och enkäter, vilket delvis kan ge annorlunda bilder av skillnaderna mellan länder (t.ex. Halleröd m.fl. 2006). Här gör dock svårigheterna med att samla in jämförbara data att storskaliga studier med sådana angreppssätt saknas.

Trots de olika angreppssätten som florerar i forskningslitteraturen är det numera en förkrossande majoritet av studierna som använder sig av relativa mått. Studier med någon form av absoluta mått förekommer, men då oftast i kombination med relativa mått.

Som forskare måste man vara medveten om att valet av fattigdomsindikator har betydelse för vilken bild av fattigdomen som förmedlas (Jäntti och Danziger 2000). Med en strikt relativ syn på fattigdom kan man exempelvis få intrycket av att folk får det bättre under djupa ekonomiska kriser då medianinkomsten i samhället sjunker och därmed också fattigdomsgränsen vilket leder till antalet fattiga tycks sjunka. Detta hände i Sverige och Finland under 1990-talskrisen. Med ett strikt absolut synsätt riskerar man å andra sidan att implicit hävda att alla inte ska ha rätt att ta del av ett ökat välstånd.

Det senare tydliggör att fattigdom är och har varit ett politiskt kontroversiellt begrepp. Som redan nämnts såg sig Rowntree tvungen att använda en fattigdomsgräns som han själv uppenbarligen tyckte var för lågt satt bara för att blidka potentiella belackare och för att överhuvudtaget bli tagen på allvar. Denna strid om när en människa kan betraktas som fattig har sedan dess fortsatt, inte minst i Storbritannien. Margaret Thatchers ”socialförsäkringsminister” (Minister of Social Security) John Moore upprepade exempelvis i ett tal 1989 argumenten från 1950-talet om att fattigdom, så som folk i allmänhet förstår begreppet, avskaffats. De som talar om relativ fattigdom är egentligen inte intresserade av människors levnadsstandard utan av att genomdriva en politik för ökad jämlikhet, menade Moore.

Den politiska motsättningen mellan relativ och absolut fattigdom blev också tydlig i juni 2010 då EU:s socialministrar enades om att det mål om en 25-procentig reduktion av fattigdomen inom EU som kommissionen hade beslutat om under våren samma år inte bara skulle räknas i termer av relativ fattigdom utan också i absoluta termer som materiell deprivation och arbetslösa hushåll. Detta stred dels mot kommissionens tidigare beslut som endast talade om relativ fattigdom, dels mot ett beslut från EU-parlamentet där det betonades att det är just den relativa fattigdomen som ska bekämpas. Parlamentets beslut togs dagen innan socialministrarnas beslut.

Det är inte svårt att se hur politiska målsättningar kan komma att styra på vilket sätt man föredrar att betrakta fattigdom. För den som förespråkar en begränsad välfärdsstat vars huvuduppgift är att hjälpa de allra mest utsatta med riktade, behovsprövade insatser kan absoluta fattigdomsmått framstå som de mest attraktiva eftersom bekämpning av absolut fattigdom handlar om att lyfta upp människor över någon form av existensminimum. Förespråkare för en mer expansiv välfärdsstat föredrar sannolikt att diskutera fattigdom i relativa termer eftersom relativ fattigdom framför allt bekämpas genom en omfördelning som reducerar inkomstskillnader generellt.

SOCIAL EXKLUDERING

Termen social exkludering kan spåras till den republikanska och moralpolitiska medborgarskapsdiskursen i 1970-talets Frankrike (Edgren-Schori 2000). Sedan slutet av 1980-talet har dock social exkludering internationellt främst förknippats med EU-politik. Under 1988 lanserade EU-kommissionen begreppet social exkludering i samband med sitt andra fattigdomsprogram och 1990 startades ett EU-observatorium för bekämpandet av social exkludering (Berghman 1995:11). Även Maastrichtavtalets sociala protokoll 1992, och Lissabonfördragets öppna samordning av nationell politik 2000, brukar räknas som milstolpar för den centrala position social in/exkludering har tagit i EU:s sociala och ekonomiska politik. I Storbritannien anammades social exkludering i den politiska vokabulären 1989 i samband med EU:s uppmärksammande av begreppet. Det formulerades dock ingen övergripande strategi kring social exkludering i Storbritannien förrän Labourregeringens tillträde 1997. Detta sammanföll med EU:s Amsterdamavtal och Storbritanniens utökade samarbete med medlemsstater kring socialpolitik (Carmichael 2001). Generellt har innehållet i EU-politiken skiftat från att betona sociala rättigheter och omfördelning, till en betoning av arbetsmarknadsintegration och lönearbete som nyckel till social inkludering (Mayes m.fl. 2001, Schierup 2006:254).

Från början av 1990-talet har social exkludering varit ett sätt för både forskare och politiker att benämna konsekvenserna av ökade klyftor i samhället i spåren av globalisering, migration och industrins strukturomvandling (Edgren-Schori 2000). Begreppet social exkludering och dess uppkomst är knutet till omdefinieringar av de sociala problem och den ”nyfattigdom” som uppstått i Europa som följd av bland annat informalisering/”flexibilisering” av arbetsmarknader och välfärdsstaters nedmontering (Gore 1995; Munck 2005). Social exkludering ses här som ett direkt resultat av den ökande konkurrensen i den globala ekonomin (Bhalla och Lapeyre 1999) och det ökade gapet mellan rika och fattiga vad gäller allt ifrån arbete till boende, hälsa och konsumtion (Munck 2005). Sociala integrationsprojekt och sysselsättningspolitik blir här inte enbart ett sätt att formulera fattigdomsbekämpning utan en del av EU:s större projekt att anpassa sig och hävda sig i konkurrensen på globala marknader (O’Brien och Penna 2008).

EU:s definition av social exkludering har sedan mitten av 1990-talet formulerats som en process där individer eller grupper är helt eller delvis uteslutna från full delaktighet i det samhälle de lever i. Denna otydliga definition resulterar oftast, enligt Fischer (2008), i diskussioner om relativ utsatthet och blir i det närmaste identiskt med idén om multipel relativ deprivation som diskuterades ovan. Atkinson (1998) beskriver tre element som återkommer i diskussioner om

social exkludering: *relativitet* (att exkludering sker i relation till en specifik kontext, i tid och rum), *agens* (att exkludering implicerar en handling, med aktörer) och *dynamik* (att exkluderingen ingår i ett längre förlopp där en tillfällig situation kan ingå i mer långtgående framtidsutsikter). Vissa diskussioner har betonat exkludering som en avsiktlig och aktiv handling, men exkludering kan även diskuteras som konsekvens av oavsiktliga strukturella omvandlingar, som exempelvis prisutvecklingen på bostadsmarknaden (Fischer 2008). Därtill brukar multidimensionalitet framhållas som en viktig aspekt av begreppet (se t.ex. Burchart m.fl. 1999; Gallie och Paugam, 2004).

De flesta definitioner av social exkludering avser (avsaknad av) resurser, levnadssätt och livsvillkor som anses vanliga och acceptabla i ett givet samhälle. Likheten med Townsends syn på fattigdom är uppenbar. Definitionerna är ofta multidimensionella, dynamiska och kumulativa med ett antal indikatorer för skäligen levnadsnivå (inkomst, utbildning, hälsa, etc.) (Moisio 2002). Forskning kring social exkludering brukar innefatta en lista på mer eller mindre samverkande faktorer som alla anses bidra till en utsatt situation; vanligtvis sysselsättning, ekonomi, hälsa, politiska resurser, sociala relationer samt utsatthet för våld (Bäckman och Nilsson 2007), och ofta även utbildning och boende. Trots att användare av begreppet social exkludering ofta säger sig vilja fånga in *processer* innebär det stora svårigheter att inte hamna i beskrivningar av social exkludering som ett statiskt *tillstånd* eller som ett *resultat* av en rad faktorer. Studier av social in/exkludering blir ofta en övning i att identifiera indikatorer, kriterier och trösklar som mäter vem som räknas som exkluderad och vilka nivåer som bestämmer vem som räknas dit (Fischer 2008).

Det har genom åren producerats mängder av listor med indikatorer på social exkludering (se Levitas 2000 för några exempel). Även om innehållet och mängden indikatorer på dessa listor varierar är det några som återkommer. På i princip alla listor förekommer indikatorer som har med svag arbetsmarknadsanknytning respektive materiell fattigdom att göra. Andra indikatorer som tenderar att återkomma är t.ex. politisk passivitet, låg utbildningsnivå, hälsoproblem, social isolering och låg boendestandard. Svag arbetsmarknadsanknytning och ekonomisk fattigdom, dvs. utestängning i förhållande till produktion respektive konsumtion, tycks alltså vara de mest centrala. I Burchardts (2000) studie om bl.a. samgång mellan utestängning i förhållande till olika arenor framgår också tydligt att det är just dessa två typer av utestängning som dominerar. Också EU:s s.k. Laeken-indikatorer domineras av arbetsmarknads- och konsumtionsindikatorer (dessutom finns där indikatorer på ohälsa och låg utbildning; se EU-kommissionen/EUROSTAT

2003). Det innebär svårigheter att fastställa hur olika bidragande faktorer förhåller sig till varandra, och vilka av dessa ofta sinsemellan motsägande processer som räknas som viktigast. I detta avseende skiljer sig det svenska utanförskapsbegreppet väsentligt från hur begreppet social exkludering vanligtvis används. Alliansens definition av utanförskap baserar sig på *en* resurs, d.v.s. förvärvsarbete.

Det tredje av Atkinsons element – handling – framhålls oftast som viktigt i de teoretiska diskussionerna kring social exkludering. Exkludering kräver en handling antingen från det omgivande samhället eller från den exkluderade själv. Men som nämndes i föregående avsnitt tvingas de flesta att överge handlingskriteriet i förflyttningen från teoretiska principer till konkreta indikatorer. Detta har flera orsaker. Både när det gäller individens egna och det omgivande samhällets handlingar kan det vara svårt att avgöra vilken handling som leder till exkludering eftersom det ofta rör handlingars oavsedda konsekvenser. När det gäller den utestängdes egna handlingar tillkommer, som nämnts, dessutom frågan om situationen är självvald eller inte. Att avgöra om tillståndet är självvalt eller inte kan vara svårt, även teoretiskt. Valet kan vara gjort under sådana restriktioner (t.ex. diskriminering) att dess grad av frihet kan ifrågasättas (Burchardt 2000). Social utestängning kan också vara ett resultat av tidigare handlingar vars konsekvenser kan ha varit svåra att förutsäga. Är t.ex. utsattheten hos en 24-åring som hoppat av från gymnasiet och som befinner sig utanför arbetsmarknaden ett resultat av dennes egna handlingar? Det är det troligen delvis, men andra faktorer spelar sannolikt betydligt större roll. Exempelvis har arbetsmarknaden och den genomsnittliga utbildningsnivån bland unga vuxna förändrats ganska radikalt de senaste 10-20 åren (Socialstyrelsen 2010). Detta i sin tur är ett resultat av såväl avsiktliga som oavsiktliga konsekvenser av andra människors handlande. I analyser av sådana faktorer kan man dock ofta bortse från själva handlingarna och istället fokusera på de strukturella förutsättningar och hinder som dessa handlingar leder till.

En fördel som lyfts fram av förespråkare är att social exkludering som begrepp kan bidra till en mer mångdimensionell och komplex förståelse av marginalisering, polarisering och diskriminering än exempelvis fattigdomsbegreppet. Även om många fattigdomsforskare har lyft fram även fattigdomsbegreppets multidimensionalitet så bedrivs den forskningen framför allt som studier av materiella resursbrister. Till skillnad från fattigdom handlar social exkludering också om huruvida individer och grupper är integrerade i en normativ och politisk gemenskap, via specifika rättigheter, levnadsstandard och delaktighet (O'Brien och Penna 2008). Exkludering kan räknas olika beroende på subjektiva och objektiva kriterier och kan dessutom upplevas av grupper och

individer som inte nödvändigtvis faller in under definitioner för materiell fattigdom. Man kan befinna sig i materiell fattigdom utan att falla in under officiella definitioner av social exkludering, samtidigt som man kan klassas som socialt exkluderad utan att motsvara kriterier för materiell fattigdom (Atkinson 1998).

Kritiker har dock lyft fram nackdelar med begreppet social exkludering och dess användande som underordnat ekonomiska imperativ att stärka EU:s internationella konkurrenskraft och montera ner rättighets- och trygghetssystem (Atkinson och Davoudi 2000, Room 1995:8). Kritiker påpekar även att ett ensidigt fokus på jobbaktivering till vilka villkor som helst kan leda till otrygga och exploaterande arbetsvillkor (Atkinson 1998:5). Ytterligare ett problem med social in/exkludering diskuteras av Levitas (2000) som menar att ett ensidigt fokus på denna dikotomi riskerar att dölja ojämlikheten inom grupperna. Neergaard (2006) menar dessutom att diskussionen kring exkluderade och inkluderade ofta inte har särskilt mycket att säga om kopplingen däremellan, vilket leder till att maktförhållanden i den relationen inte synliggörs.

UTANFÖRSKAP

Utanförskapsbegreppet skiljer sig på flera sätt från de begrepp som diskuterats ovan. Inte minst saknas en vedertagen motsvarighet till begreppet på engelska. Detta innebär för det första att det finns betydligt mer källor att hänvisa till när det gäller de andra två begreppen. Det innebär också att begreppen marginalisering och social utestängning/exkludering ursprungligen förhöll sig till processer och politiska kontexter utöver de svenska.

Ser vi till svenska sammanhang enbart finns dock en relativt omfattande akademisk användning av utanförskapsbegreppet. Utanförskap som fenomen kan, och har, diskuterats i relation till ett flertal olika arenor såsom politik och demokrati, kultur, arbetsmarknad och etnicitet (se t.ex. Ungdomsstyrelsen 2008). Oftast handlar dock akademiska arbeten om utanförskap om individens förhållande till olika former av gemenskaper och grupper. Många studier behandlar t.ex. relationer i skolans värld (se Schellerup Nielsen 2006; Stigendal 2004; Molin 2004). Olika minoritetsgruppers erfarenheter av att inte tas emot eller accepteras av majoriteten är också vanliga ämnen. Det kan gälla exempelvis funktionshindrade individer (Gustavsson 2004; Molin 2004) eller individer med annan etnisk bakgrund än svensk (Stigendal 2004; Mathiasson 2004; Sernhede 2007). Inte sällan kombineras områdena ovan, så att det är funktionshindrades eller etniska minoriteters möte med skolan som står i fokus (Molin 2004; Stigendal 2004). Särskilt när

det gäller etniska minoriteter, kombineras det socialpsykologiska mikroperspektivet ofta med en diskussion på makronivå om utestängningen av invandrade från olika samhällsarenor, om diskriminering och rasism (ex. Mathiasson 2004; Sernhede 2007).

Påfallande ofta, och det gäller även när utanförskapsbegreppet intar en central plats, saknas dock en tydlig definition av begreppet (se t.ex. Gustavsson 2001; Mathiasson 2004; Sernhede 2007). Stigendals (2004) begreppsdiskussion är dock upplysande i sammanhanget. Enligt Stigendal innebär utanförskap att man är utestängd från ”..ett sammanhang av sociala relationer” (s. 44). När ett socialt sammanhang har tydliga gränser finns dels innanförskap, dels risk för utanförskap. Ju högre grad av komplexitet som sammanhanget av sociala relationer bygger på, desto mer komplext kan också utanförskapet bli. Medan rastaktiviteter på en skolgård kan exemplifiera ett socialt sammanhang med låg grad av komplexitet, är mottagandet av invandrare i det svenska samhället exempel på ett sammanhang med hög grad av komplexitet. I mer komplexa sociala sammanhang finns det ofta fler orsaker till utanförskap än i enklare sammanhang. En individ kan befinna sig i utanförskap på en nivå samtidigt som hon är inkluderad i gemenskapen på en annan.

Stigendal (2004) betonar också att utanförskap ofta studeras både rent faktiskt och upplevelsemässigt och att de båda inte alltid behöver gå hand i hand. Exempelvis kan man vara delaktig rent faktiskt utan att man upplever det så, t ex om alla beslut i en organisation fattas över ens huvud. Såväl utan- som innanförskap kan dock tänkas vara starkast när de båda dimensionerna sammanfaller.

Vad gäller skälen till utanförskap listar Stigendal (2004) fyra sådana: Förutom att man frivilligt kan välja att ställa sig utanför sociala sammanhang, så kan utanförskapet tvärtom bero på avsiktlig utestängning från dem innanför, som exempelvis när det gäller mobbing. En tredje orsak kan vara svårigheter att uppnå villkor för innanförskapet, exempelvis hälsomässiga eller språkliga. När innanförskapets villkor inte är uttalade, utan snarare dolda och inbyggda i strukturen, kan vi slutligen tala om strukturell selektivitet (som t.ex. diskriminering p.g.a etnicitet, kön, sexuell läggning eller liknande). Och här tangerar Stigendahls begrepp således den mer makro-sociologiskt inriktade definitionen av social utestängning.

Att utanförskapsbegreppet ofta används vid studier av minoritetsgruppers villkor i majoritetssamhället, med fokus på miko- alternativt makronivån, framkommer också genom en enkel kvantitativ analys av akademiska uppsatser. En sökning på uppsatser där utanförskap finns

som nyckelord ger 151 träffar och även om de omfattar allt från ofrivillig barnlöshet till hur media framställer Zlatan Ibrahimovic,⁴ så finns en del tydliga mönster. Det vanligaste temat för uppsatser om utanförskap är etnicitet (39 st). Tjugotre (23) uppsatser handlar om skolan. Här finns arbeten om rastaktiviteter och arbete mot våld i skolan, men också om läromiljöns betydelse för elever med särskilda behov. Det tredje vanligaste ämnet är fysiska sjukdomar och funktionshinder – om detta handlar 22 uppsatser. Ett mindre antal uppsatser handlar om exempelvis psykiska besvär/psykisk sjukdom, kriminalitet och arbetsmarknadsrelaterade frågor.

Sammanfattningsvis tycks utanförskapsbegreppet alltså akademiskt mest användas i en socialpsykologisk eller mikro-sociologisk alternativt en makrosociologisk betydelse: det handlar ofta om situationen för olika minoriteter och om att inte få tillträde till sociala grupper eller samhällsliga institutioner. Med andra ord handlar det ofta om ett *socialt utanförskap*. Som komplement till detta möter vi i litteratur, film och andra kulturformer ibland utanförskap som en mer individualpsykologisk erfarenhet.

Men det var i en annan betydelse som utanförskapsbegreppet hamnade ordentligt i fokus för några år sedan, nämligen så som det lanserades av den borgerliga regering som tillträdde efter valet 2006. Moderaterna definierade då utanförskap helt och hållet i relation till arbetsmarknaden. Partisekreteraren Per Schlingman var en av hjärnorna bakom lanseringen av begreppet, och enligt honom ville man vidga arbetsmarknadsdiskussionen från att enbart handla om öppen arbetslöshet till att ta hänsyn till alla de grupper som av olika anledningar inte har en stadig position på arbetsmarknaden.⁵ Exakta (teoretiska och/eller operationella) definitioner av utanförskapet i moderaternas mening har dock varit svåråtkomliga och otydliga, något som föranlett kritik från bl.a. Riksrevisionen (RiR 2008: 26). Olika sätt att mäta har också presenterats vid olika tillfällen. Den operationella definition av utanförskap som kom att få störst genomslag var ändå den där man (något förenklat) befinner sig i utanförskap när man uppstår ersättning från socialförsäkringssystemet (såsom t.ex. sjukpenning), arbetslöshetsunderstöd eller socialbidrag. Antalet ersatta dagar räknas om till s.k. helårsekvivalenter, varpå man kom fram till att en dryg miljon människor befinner sig i utanförskap i dagens Sverige.⁶ Teoretiskt sett kan ett utanförskap enligt detta räknasätt bestå av två veckors sjukskrivning vardera för 26 individer eller av fyra personer som vardera är sjuka 3 månader under ett år. Med andra ord bidrar enligt denna

⁴ Omfattar c-, d- och y-uppsatser framlagda vid alla universitet och högskolor knutna till Libris uppsatsdatabas Uppsök fr.o.m. 2004. www.uppsatser.se, sök- och utskriftsdatum 19/2-09.

⁵ Arbetsmarknaden, webbupplaga den 16/5 2008.

⁶ Se t.ex. Prop 2007/08:100.

definition alla som inte *enbart* lever på sin arbetsinkomst under ett helt år till utanförskapets omfattning.

Ovanstående sätt definiera utanförskap väckte reaktioner från många håll (se t.ex. Holmlund 2008; Jangenäs och Svenningsson 2008). Omräkningen i helårsekvivalenter samt att man inkluderar grupper med relativt fast förankring på arbetsmarknaden som korttidssjukskrivna i utanförskapet föranledde mest kritik. Kritiker menade att man med definitionen snarare mäter innan- än utanförskap, om innanförskap då innebär att ha tillgång till socialförsäkringssystemen.⁷ Kritiken gällde i förlängningen också hur mycket av regeringens utanförskap som kan avskaffas (Jangenäs och Svenningsson 2008)? Kan man t ex bekämpa omsättningsarbetslöshet och alla sorters sjukskrivningar? Nationalekonomen Bertil Holmlund (2008) såg en fara i ett utanförskapsmått baserat på ekonomisk ersättning, då siffrorna på antalet i utanförskap på så vis kan fås att sjunka genom en skärpning av ersättningsreglerna. Holmlund pekade också på måttets olämplighet vid internationella jämförelser. Till exempel kommer Sverige i en sådan jämförelse att framstå som ett land med stora arbetsmarknadsproblem enbart på grund av de relativt sett generösa trygghetssystemen.

Men inte heller inom regeringen har rått en total samsyn på vad som bör menas med utanförskap – Folkpartiet har, om än något i skymundan, lanserat en konkurrerande förståelse av begreppet, som på flera punkter skiljer sig från Moderaternas. För det första ser Folkpartiet utanförskap som ett *mångdimensionellt* begrepp, till skillnad från moderaternas definition som ju enbart tar fasta på förvärvsarbete. Utanförskap råder enligt Folkpartiet när "...individer eller grupper av individer står utanför en rad centrala samhällsarenor: arbetsmarknad, föreningsliv, politiska organisationer, kulturliv, idédebatt osv." (Utanförskapets karta, s. 8.) Man mäter utanförskap med ett sammansatt mått av tre indikatorer: sysselsättning, skolresultat och valdeltagande. Den andra, och mest markanta skillnaden jämfört med Moderaternas relativt tekniska definition, är att Folkpartiet ser utanförskapet som ett *kollektivt* fenomen med *mentala* dimensioner. Det är när utanförskapet koncentreras geografiskt som man menar att "den individuella utsattheten" omvandlas till "kollektiva processer", processer som dessutom besitter en egen självförstärkande dynamik. Följderna av detta i sin tur blir enligt Folkpartiet att "[e]n specifik kultur" bildas, "en kultur som helt kretsar kring det utanförskap som alla delar med varandra och som präglar alla livets situationer" (ibid. s. 6). Utanförskapet har enligt Folkpartiet också både ökat i omfattning och koncentrerats geografiskt under senare år, så att "[b]etydande öar av djupt utanförskap" numera

⁷ LO-tidningen, 26/3 -08. Se även T. Salonen i Pockettidningen R, nr 4 1995.

finns ”...i nästan alla stora och medelstora svenska städer” (ibid. s. 5). För det tredje knyter Folkpartiet en etnisk dimension till de självförstärkande dynamiska processerna genom påståendet att de ter sig särskilt kraftfulla ”...när det kombineras med invandringen och existensen av betydande kulturskillnader mellan de som lever i utanförskap och majoritetsbefolkningen” (ibid. s. 8).

I Folkpartiets resonemang finns tydliga paralleller till socialantropologen Lewis teori från 1960-talet om s.k. fattigdomskulturer (Lewis 1966). Enligt Lewis, och enligt Folkpartiet, är den mest allvarliga följden av de kulturer som skapats att de också ”...går i arv till nya generationer” och att en ond cirkel därmed uppstår där utanförskap/fattigdom genererar mer utanförskap/fattigdom (Utanförskapets karta, s. 9).

I nästa avsnitt görs en kortare jämförande analys av de tre begrepp vi här har behandlat, varpå programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser” presenteras och de olika begreppens förtjänster och brister ställs i relation till de huvudsakliga frågeställningarna i forskningsprogrammet.

JÄMFÖRANDE ANALYS

I en artikel i *Socialvetenskaplig tidskrift* jämför sociologen Catharina Eriksson (1999) begreppen utanförskap, exklusion och marginalisering. Hon konstaterar att begreppen har gemensamt att de är ”rumsliga metaforer som refererar till att de som är utanför, exkluderade eller marginaliserade, har en viss lokalisering i förhållande till ett antaget centrum” (Eriksson 1999 s. 295). I grund och botten är de alltså alla rumsliga begrepp. Som Eriksson (1999) vidare konstaterar brukar de dock också värdeladdas med annan betydelse. I tillägg till att t.ex. vara utanför arbetsmarknaden, kommer de på så sätt också att stå för en lokalisering i förhållande till ”vad som anses normalt, vad som tillhör gemenskapen och dess kulturella värderingar”, d.v.s. de kopplas till avvikande beteende och en stigmatiserad identitet (ibid. s. 295).

Till ovanstående kan tilläggas att utanförskap, liksom social exkludering/utestängning, rent semantiskt är dikotoma begrepp, och att de som sådana kan sägas implicera ett tudelat samhälle. Detta kan jämföras med marginalitetsbegreppet, som här inte är lika tydligt men heller inte lika etablerat i politisk och vetenskaplig diskurs. I en begreppsutredning på svenska om marginalitet

menar Svedberg (1997) att det innebär *partiell* socioekonomisk delaktighet, d.v.s. man är delaktig men saknar reellt fotfäste. Marginalisering har beskrivits som en process i sfären mellan två tillstånd; utestängning och integration/innanförskap (se Edgren-Schori 2000). Att leva i marginalitet skulle alltså innebära att befinna sig mellan fast förankring och utslagning, och utanförskap och social utestängning skulle därmed framstå som mer definitiva begrepp än marginalitet.

När det gäller semantiskt baserade skillnader mellan utanförskaps- och social utestängningsbegreppen kan man slutligen säga att utestängningsbegreppet tydligare implicerar att ”de där inne” med mer eller mindre berätt mod har stängt ut ”dem där ute” (d.v.s. en aktiv handling ifrån maktens centrum), detta medan det råder mer oklarhet om hur situationen av utanförskap uppkommit.⁸ Detta skulle kunna innebära en syn på utanförskapet såsom i högre grad självpåtaget, och i förlängningen en diskussion i termer av individens ansvar, snarare än av utanförskapets strukturella förklaringar.⁹

Det semantiska innehållet i begrepp är en viktig aspekt eftersom det spelar stor roll hur de uppfattas bland människor, vilket i sin tur sannolikt får konsekvenser för hur begreppen används, inte minst av politiker. Ur ett forskarperspektiv däremot är det teoretiska innehållet och överensstämmelsen mellan det teoretiska innehållet och operationaliseringen av begreppet, dvs. hur man väljer att mäta, som är mest centralt.

Det teoretiska innehållet i begreppen fattigdom, social exkludering och utanförskap berör alla tillstånd eller processer som är icke önskvärda, vilket också gör att politiken kring dessa fenomen handlar om att ge dem som befinner sig i en sådan situation möjlighet och hjälp att ta sig ur densamma. Som vi har sett i de föregående avsnitten så finns det stora likheter mellan begreppen, särskilt mellan fattigdom och social exkludering, men också några viktiga skillnader. Som redan nämnts så har fattigdom, när det definieras som relativ multipel deprivation, och social exkludering i praktiken samma betydelse. Det handlar om utsatthet på flera områden samtidigt och vad som är utsatthet varierar i relation till vilket samhälle som är i fokus. Men när fattigdomsbegreppet istället reserveras till frågor om materiell resursbrist, i linje med Mack och Lansley (1985) så blir skillnaderna mellan begreppen tydligare. Och om man eftersträvar

⁸ Amartya Sen (2000) skiljer mellan *aktiv* och *passiv* exkludering, där den förra är avsiktlig medan den senare uppkommer som en oförutsedd konsekvens av en handling.

⁹ Liknande resonemang förs i *Arena*, nr 3 2009, samt i GP 2007-07-02.

korrespondens mellan den vetenskapliga definitionen och en allmän uppfattning om begreppets innebörd så är det nog också så man ska se på fattigdom. Då blir också likheterna med social exkludering färre. Fattigdom kan då betraktas som en av flera dimensioner av socialt exkludering, dvs. utestängning från konsumtion.

Enligt Amartya Sen har ju också fattigdom en absolut kärna som inte bör definieras bort. Social exkludering kan å andra sidan aldrig vara något annat än relativ. Den som är exkluderad är det från ett område där andra är innanför och det är alltid i relation till ett eller flera sådana områden som exkludering definieras.

Utanförskap i moderaternas mening har liksom materiell fattigdom också den egenskapen att det betecknar en av flera dimensioner av social exkludering, exkludering från arbetsmarknaden. Men till skillnad från både fattigdom och social exkludering så saknas helt en dynamisk dimension i begreppet. En särskiljande egenskap med utanförskapsbegreppet är nämligen att begrepp och operationalisering är i stort sett samma sak. Med akademiska begrepp i allmänhet är det så att det finns en teoretisk definition som man sedan försöker finna mått på. Dessa kan vara bättre eller sämre, men det är ytterst sällan som de är exakta. Detta är på gott och ont. Exemplet med Amartya Sens handlingsdimension som diskuterades ovan visar att även om det är väldigt svårt att exakt kunna mäta detta så ger den teoretiska diskussionen en större förståelse för vad det är man mäter och inte mäter, vilket är till nytta vid exempelvis tolkning av resultat. Å andra sidan kan indikatorerna ibland komma så långt ifrån det teoretiska begreppet att det är tveksamt om man kan kalla dem för samma sak. Att EU valt att kalla 60 procent av medianinkomsten för ”at-risk-for-poverty” i stället för ”poverty” kan sägas vara ett exempel på när man tar konsekvenserna av detta. Med utanförskapsbegreppet behöver man aldrig oro sig för bristande korrespondens mellan teoretisk och empiriskt innehåll eftersom det är samma sak. Det är en fördel på så sätt att det aldrig är någon tvekan om vad det är vi mäter. Samtidigt är risken uppenbar att man får ett begrepp som i praktiken är i det närmaste tomt på innehåll. Det enda man har att falla tillbaka på är att begreppet betecknar något icke önskvärt som har med arbetsmarknadsanknytning att göra och att folk som inte jobbar ses som ett problem nästan oavsett orsaken till det. Och i och med att varje krona som tjänats in utanför marknaden bidrar till ”utanförskapstalet” så går dynamiken förlorad. Ingen hänsyn tas till hur länge en person varit t.ex. arbetslös eller sjukskriven.

En viktig förklaring till den här skillnaden mellan fattigdom och social exkludering å ena sidan och utanförskap å den andra är sannolikt att det syftet med det sistnämnda från början var politiskt. Det handlade om att kritisera den socialdemokratiska arbetsmarknadspolitiken. Fattigdom och social exkludering är å andra sidan begrepp som först definierades i forskningssammanhang, om än under visst politiskt tryck. Det betyder inte att begreppen aldrig används i politiska syften och de är och har varit politiskt kontroversiella. Men i och med att det finns en teoretisk grund att falla tillbaka på så går det att utvärdera även deras användning i politiken utifrån teoretisk välgrundade utgångspunkter.

Även om det är moderaternas förståelse av utanförskap som blivit den borgerliga alliansens officiella, så har som tidigare diskuterats Folkpartiet lanserat ett alternativt synsätt, ett synsätt som på flera avgörande punkter skiljer sig från Moderaternas. Inte minst gäller detta graden av teoretisk förankring, där vi kunde konstatera ett starkt släktskap med Lewis 60-talsteorier om s.k. fattigdomskulturer. När utanförskap för Moderaterna är ett endimensionellt och yttre observerbart fenomen på individnivå, är det för Folkpartiet ett kollektivt fenomen med mentala förtecken, en kultur med egen självförstärkande dynamik. Att på detta sätt förlägga ansvaret för arbetslöshet, utbildningsmässiga misslyckanden och lågt politiskt deltagande till individerna själva istället för till strukturella faktorer är ett typexempel på vad som brukar kallas för "blaming-the-victim-perspektiv" – d.v.s. man beskyller utsatta grupper för deras egen olycka. Att dessutom som Folkpartiet mena att sådana utanförskapskulturer växer med en särskild styrka bland människor med bakgrund i andra kulturer än den svenska förlägger såklart ytterligare ansvar på redan utsatta grupper.

Den massiva kritiken mot utanförskapsbegreppet till trots tycks snart sagt samtliga riksdagspartier tagit upp begreppet i sin vokabulär, något som inte minst framgick av 2010 års valrörelse. Definitioner av vad man egentligen menar med begreppet lyser dock med sin frånvaro, varför inte heller dagens relativt omfattande politiska användning kan vara till någon hjälp i en vetenskaplig diskussion av begreppets användbarhet.

DISKUSSION OCH SLUTSATS

Programprojektet ”Det sociala utanförskapets orsaker och konsekvenser” bedrivs inom ramen för Institutet för Framtidsstudiers forskningsprogram ”Sverige i framtiden”. Programprojektets övergripande syfte är att öka kunskaperna om marginaliseringsprocesser och hur de fungerar över livscykeln. Vilka grupper är mest sårbara för exkludering? Hur ser utsatta gruppers levnadsförhållanden ut? Och vilka är vägarna till åter-inkludering? Programmet behandlar därmed grundläggande välfärdsfrågor vars utveckling och eventuella lösning sannolikt får stor betydelse för hur framtidens svenska samhälle kommer att gestalta sig.

Arbetet i programprojektet berör såväl frågor om individuella livsförlopp och livschanser som förändringar över tid på samhälls- och gruppnivå. Mycket av den forskning på individnivå som görs och har gjorts har kretsat kring orsaker till och konsekvenser av exkludering från arbetsmarknaden (t.ex. Alm 2010; Bäckman och Nilsson 2010), men också socialbidragstagandets förlopp (t.ex. Bergmark och Bäckman 2010) och långsiktiga arbetsmarknadskonsekvenser av ungdomsbrottslighet (Estrada och Nilsson 2009) och av andra typer av avvikande beteende (Alm och Nilsson 2008). Migration och arbetsvillkor för arbetstagare både på den formella och den informella arbetsmarknaden studeras också (Gavanas 2010). De studier på samhälls- och gruppnivå som genomförts kretsar dels kring relativa inkomstfattighetsnivåer (t.ex. Bäckman och Ferrarini 2010), dels kring hur exkludering från arbetsmarknaden utvecklas över tid (Socialstyrelsen 2010).

Som framgick av avsnittet ovan så anser vi, om vi bortser från dess socialpsykologiska innebörd, att det teoretiska innehållet i utanförskapsbegreppet så som det hittills formulerats är så pass vagt att det inte lämpar sig att användas som ett vetenskapligt begrepp. Vi har då två alternativ: att överge begreppet eller att förse det med teoretiskt innehåll. Om vi väljer det andra alternativet och samtidigt relaterar det till arbetet inom programprojektet så hamnar vi uppenbarligen i en diskussion kring utestängning från framför allt arbetsmarknad och konsumtion, d.v.s. de två dimensioner som i forskningslitteraturen framträder som grundbultarna i social exkludering. Att välja det alternativet skulle alltså innebära att vi sätter ett nytt namn på ett redan etablerat teoretiskt begrepp. Ett namn som dessutom har fått innebörder och konnotationer som inte överrensstämmer med det sätt vi vill använda begreppet. Att överge begreppet framstår därför som det mest attraktiva alternativet.

Eftersom forskningen i projektet handlar om så mycket mer än exkludering från konsumtion framstår också social exkludering som ett mer ändamålsenligt begrepp än fattigdom. Materiell fattigdom studeras också, men kan då ses som en viktig dimension av social exkludering.

För att analysera sociala problem och social utsatthet finns det alltså bättre begrepp än utanförskapsbegreppet. För förståelsen av den svenska inrikespolitiska utvecklingen före och efter riksdagsvalet 2006 är däremot analyser av detta begrepp givetvis centrala och det är på det viset, som studieobjekt snarare än analysverktyg, som det kan användas inom samhällsvetenskaperna. I stället för att uppfinna hjulet på nytt menar vi alltså att man bör använda sig av begreppet social utestängning eller social exkludering som är ett internationellt etablerat begrepp, definitivt inte oomtvistat det heller, men ändå avsett att innehålla den mångdimensionalitet och dynamik som sociala problem och utsatthet innebär.

LITTERATUR

Alm, S. (2010). "The worrying, the competitive and the indifferent: Approaches to the future in youth, their structural roots, and outcomes in adult life". Manus insänt till tidskrift för bedömning.

Alm, S. och A. Nilsson (2008). "Samhällets olycksbarn, kreatörer eller Svenssons? Modsens framtid i backspegeln." *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, s. 20-36.

Arena, nr 3 2009 "Så skapas ett utanförskap". Av Leila Zoubir.

Atkinson, A. B. och J. Hills (1998). *Exclusion, Employment and Opportunity*. London: CASE.

Atkinson, R. och S. Davoudi (2000). "The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities." *Journal of Common Market Studies*; 38 (3) 427-448.

Berghman, J. (1995). "Social exclusion in Europe: policy context and analytical framework." I: Room, Graham (red) *Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.

Bergmark, Å. och O. Bäckman (2010). "Från socialbidrag till självförsörjning? Dynamiska analyser av avslutat socialbidragstagande", *Socionomen* 4/2010, Forskningssupplement: 78-87.

Bhalla, A. S. och F. Lapeyre (1999). *Poverty and Exclusion in a Global World*. London: Macmillan Press and New York: ST Martin's Press.

Burchardt, T. (2000) "Social Exclusion: Concepts and Evidence", i D. Gordon och P. Townsend (red.), *Breadline Europe. The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.

Burchardt, T., J. Le Grand och D. Piachaud (1999). "Social Exclusion in Britain 1991-1995", *Social Policy and Administration*, 33: 227-244.

- Burchardt, T., J. Le Grand och D. Piachaud (2002). "Introduction." I: Agulnik (red.). *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Bäckman, O. (2002). "Livelihood and Poverty." *International Journal of Social Welfare. Supplement*. 11: s.41-S60.
- Bäckman, O. och T. Ferrarini (2010). "Combating Child Poverty? A Multilevel Assessment of Family Policy Institutions and Child Poverty in 21 Old and New Welfare States", *Journal of Social Policy*, 39: 275-296.
- Bäckman, O. och A. Nilsson (2007). "Childhood Poverty and Labour Market Exclusion. Findings from a Swedish Birth Cohort", Institutet för Framtidsstudier: *Arbetsrapport* 2007:13.
- Bäckman, O. och A. Nilsson (2010). "Pathways to Social Exclusion – a life course study", *European Sociological Review*, Advance access.
- Carmichael, L. (2001). "Social Exclusion in the UK: Rediscovering Solidarity?" I: Mayes, G. D., J. Berghman och R. Salais (red.) (2001). *Social exclusion and European policy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- EU-kommissionen /EUROSTAT (2003). " 'Laeken' Indicators – Detailed Calculation Methodology", Directorate E: Social Statistics, Working group E-2: Living Conditions, Doc. E2/IPSE/2003, Room Document.
- EU-kommissionen (2010). *Combating poverty and social exclusion*. Bryssel: EU-kommissionen.
- Edgren-Schori, M. (2000). *Social Exclusion. En kunskapsöversikt och begreppsanalys*. Rapport i socialt arbete nr 98/ 2000. Stockholm: Institutionen för Socialt arbete: Stockholms Universitet.
- Eriksson, C. (1999). "Det motsägelsefulla utanförskapet". *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 4, s 293-312.
- Estrada, F. och A. Nilsson (2009). Kriminalitet och livschanser. Uppväxtvillkor, brottslighet och levnadsförhållanden som vuxen. Institutet för Framtidsstudier: *Arbetsrapport* 2009:20.
- Fischer, A. M. (2008). "Resolving the Theoretical Ambiguities of Social Exclusion with reference to Polarisation and Conflict." London School of Economics: *Working Paper Series*, nr 08-90.
- Framtider*, nr 1 2010, "Tema fattigdom". Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- Gallie, D. och S. Paugam, (2004). "Unemployment, Poverty, and Social Isolation: An Assessment of the Current State of Social Exclusion Theory." I: Gallie, D. (red.) *Resisting Marginalization. Unemployment Experience and Social Policy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Gavanas, A. (2010). *Intermediate stations and dead ends: migration, (in)formalisation, social in/exclusion and cleaning services in Stockholm, Sweden*. Kommande i forskningsrapportserien, Institutet för Framtidsstudier.
- Gore, C. (1995). "Introduction: Markets, citizenship and social exclusion" I: Rodgers, G., G. Charles och J. B. Figueiredo (red.) *Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses*. Geneva, International Institute for Labour Studies: United Nations Development Programme.

Gustavsson, A. (2001). *Inifrån Utanförskapet. Om att vara annorlunda och delaktig*. Lund: Studentlitteratur.

GöteborgsPosten, den 2/7 2007 ”Utanförskap – ordval med undermening”. Av Carl Erland Andersson.

Halleröd, B. (1991). *Den svenska fattigdomen: En studie av fattigdom och socialbidragstagande*, Lund: Arkiv.

Halleröd, B., D. Larsson, D. Gordon och V-M Ritakallio (2006). “Relative deprivation: a comparative analysis of Britain, Finland and Sweden”, *Journal of European Social Policy*, 16 (4) 328-45.

Holmlund, B. (2008). ”Utanförskapet är ett gungfly”, *Uppsala Nya Tidning*, den 11 juli 2008.

Jangenäs, B. och L. Svenningsson (2008). *Innanför ”utanförskapet”*. Rapport nr 7, 2008. Stockholm: Arbetarrörelsens tankesmedja.

Jäntti, M. och S. Danziger (2000). ‘Income poverty in advanced countries’, In A. B. Atkinson and F. Bourguignon (red.), *Handbook on Income Distribution*, Amsterdam: Elsevier.

Levitas, R. (2000). “What Is Social Exclusion?”, i D. Gordon och P. Townsend (red.), *Breadline Europe. The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.

Lewis, O. (1966). ”The culture of poverty”, i Gmelch, G. och W. Zenner (red.) *Urban Life*. Long Grove, Illinois: Waveland Press.

LO-tidningen, den 26/3 2008, “Borgarna anpassar siffrorna till syftet”.

Mack, J. och S. Lansley (1985). *Poor Britain*. London: George Allen & Unwin.

Mayes, G. D., J. Berghman och R. Salais (red.) (2001). *Social exclusion and European policy*. Cheltenham, UK och Northampton, MA, USA: Edward Elgar.

Mathiasson, L. (red) (2004). *Utanförskap och gemenskap – an antologi om rasism, mångkultur och religion*. Stockholm: Lärarförbundets förlag.

Molin, M. (2004). *Att vara i särklass – om delaktighet och utanförskap i gymnasiesärskolan*. Institutet för handikappvetenskap, Linköpings Universitet.

Moisio, P. (2002). “The Nature of Social Exclusion – Spiral of Precariousness or Statistical Category? I: Muffels, R. J.A., P. Tsakoglou och D. G. Mayes (red.) *Social Exclusion in European Welfare States*. Cheltenham UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.

Munck, R. (2005). *Globalization and Social Exclusion. A Transformationalist Perspective*. Bloomfield, CT: Kumarian Press.

Neergaard, A. (red.) (2006). På tröskeln till lönearbete: Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund, SOU 2006:60. Stockholm, Fritzes.

- O'Brien, M. och S. Penna (2008). "Social Exclusion in Europe: Some Conceptual Issues." *International Journal of Social Welfare* 17: 84-92.
- Proposition 2007/08: 100.
- Riksdag & Department, webbupplagan, den 16/4 2009, "Utanförskapet åter över en miljon".
- Room, G. (1995). *Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Rowntree, S. (1902). *Poverty – A Study of Town Life*. London: McMillan & C:o.
- Rädda Barnen (2008). *Barnfattigdomen i Sverige, årsrapport 2007*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Salonen, T. (1995). "Utanförskapet i Sverige", *Pockettidningen R*, nr 4, s. 45-54.
- Schellerup Nielsen, H. (2006). *Gemenskap och utanförskap. Om marginalisering i skolans värld*. Stockholm: Liber.
- Schierup, C-U. (2006). "Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring", i Reyes, P. de los (red.) *Arbetslivets (o)synliga murar*, SOU 2006:59, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Sen, A. (1983). "Poor, Relatively Speaking", *Oxford Economic Papers*, nr 355: 153-169.
- Sen, A. (1992). *Inequality Reexamined*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, A. (2000). "Social Exclusion; concept, application and scrutiny." *Social development papers*, No 1., Manila: Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- Sernhede, O. (2004). "I utanförskapet finns gemenskapen" i Mathiasson, L (red). *Utanförskap och gemenskap – en antologi om rasism, mångkultur och religion*. Stockholm: Lärarförbundets förlag.
- Sernhede, O. (2007). *AlieNation is my Nation. Hiphop och unga mäns utanförskap i det nya Sverige*.
- Smith, A. [1776(2007)]. *The Wealth of Nations*. New York: Cosimo Books.
- Socialstyrelsen (2010). *Social rapport 2010*, Stockholm: Socialstyrelsen.
- Stigendal, M. (2004). *Framgångsalternativ. Mötet i skolan mellan innanförskap och utanförskap*.
- Svedberg, Lars (1997). *Marginalitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ungdomsstyrelsen (2008). *Fokus08. En analys av ungas utanförskap*.
- Utanförskapets karta. En kartläggning av utanförskapet i Sverige*. (2004). Stockholm: Folkpartiet.
- Utanförskapets karta. Arvet efter Mona Sahlin* (2008). Stockholm: Folkpartiet.

Tidigare arbetsrapporter:

- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2000:1- 2008:15**, se www.framtidsstudier.se.
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:1**
Enström Öst, Cecilia, *The Effect of Parental Wealth on Tenure Choice. A study of family background and young adults housing situation*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:2**
Gartell, Marie, *Unemployment and subsequent earnings for Swedish college graduates. A study of scarring effects*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:3**
Bergman, Ann & Jan Ch Karlsson, *Från shopping till sanningsserum. En typologi över förutsägelser*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:4**
Amcoff, Jan; Möller, Peter & Westholm, Erik, *När lanthandeln stänger. En studie av lanthandelns betydelse för flyttning in och ut och för människorna i byn*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:5**
Lundqvist, Torbjörn, *The Emergence of Foresight Activities in Swedish Government Authorities*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:6**
Thalberg, Sara, *Childbearing of students. The case of Sweden*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:7**
Baroni, Elisa; Žamac, Jovan & Öberg, Gustav, *IFSIM Handbook*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:8**
Lundqvist, Torbjörn, *Socialt kapital och karteller*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:9**
Hernández Ibarzábal, José Alberto, *Energy policy and regulatory challenges in natural gas infrastructure and supply in the energy transition in Sweden*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:10**
Lundqvist, Torbjörn, *Strategisk omvärldsanalys vid myndigheter*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:11**
Minas, Renate, *Activation in integrated services?. Bridging social and employment services in European countries*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:12**
Bohman, Samuel, *Omvärldsanalys i statliga myndigheter. Framväxt, organisation och arbetsmetoder*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:13**
Blomqvist, Paula & Larsson, Jakob, *Towards common European health policies. What are the implications for the Nordic countries?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:14**
Elowsson, Maria, *Service utan lokal närvaro?. Förändringar av statlig direktservice i Dalarnas län under 2000-talet*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:15**
Ström, Sara, *Housing and first births in Sweden, 1972-2005*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:16**
Gartell, Marie. *Stability of college rankings. A study of relative earnings estimates applying different methods and models on Swedish data*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:17**
Alm, Susanne. *Social mobilitet och yrkestillfredsställelse – spelar mamma och pappa någon roll?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:18**
Hallberg, Daniel. *Balansen mellan de unga och de gamla. Intergenerationella resursomfördelningar och en åldrande befolkning*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:19**
Johannesson, Livia. *Könsperspektiv inom framtidsstudier. En studie av tidskriften Futures: the journal of policy, planning and futures studies 1968-2008*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:20**
Nilsson, Anders & Estrada, Felipe. *Kriminalitet och livschanser. Uppväxtvillkor, brottslighet och levnadsförhållanden som vuxen*

- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2009:21**
Östh, John; van Ham, Maarten & Niedomysl, Thomas. *The geographies of recruiting a partner from abroad. An exploration of Swedish data*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:1**
Meagher, Gabrielle & Szebehely, Marta. *Private financing of elder care in Sweden. Arguments for and against*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:2**
Niedomysl, Thomas & Amcoff, Jan. *Is there a hidden potential for rural population growth in Sweden?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:3**
Gartell, Marie. *The College-to Work Transition during the 1990s. Evidence from Sweden*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:4**
Esser, Ingrid & Ferrarini, Tommy. *Family Policy, Perceived Stress and Work-Family Conflict. A Comparative Analysis of Women in 20 Welfare States*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:5**
Baroni, Elisa. *Effects of Sharing Parental Leave on Pensioners' Poverty and Gender Inequality in Old Age. A Simulation in IFSIM*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:6**
Korpi, Martin & Abbasoğlu Ösgören, Ayse. *Does Immigration Hurt Low Income Workers?. Immigration and Real Wage Income below the 50th Percentile, Sweden 1993-2003*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:7**
Montanari, Ingalill & Nelson, Kenneth. *Health Care Developments in EU Member States. Regressing Trends and Institutional Similarity?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:8**
Kumlin, Johanna. *Har kvinnor och män blivit mer jämnt fördelade över yrken, organisationer och arbetsplatser i Sverige under perioden 1990-2003?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:9**
Minas, Renate. *(Re)centralizing tendencies within Health Care Services. Implementation of a new idea?*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:10**
Mkandawire, Thandika. *On Tax Efforts and Colonial Heritage in Africa*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:11**
Susan Kuivalainen and Kenneth Nelson. *The Nordic welfare model in a European perspective*
- **Arbetsrapport/Institutet för Framtidsstudier; 2010:12**
Per Strömblad and Bo Bengtsson. *Political Participation of Ethnic Associations. Exploring the Importance of Organisational Level Differences in Resources, Motivation and Recruitment Networks*